

ӨОЖ 821.512.122

FTAXP 17.71.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.015>

«ТОРҒАЙ» ГАЗЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚ АҢЫЗДАРЫ

*Макатова А.А.¹, Әбсадық А.А.², Тасмағамбетова З.Ж.³

*^{1,2,3}А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті
Қостанай, Қазақстан

Аңдатпа. Тургайская газета («Торғай» газеті) - қазақ халқының фольклорлық мұрасын орыс тілінде тұрақты түрде жариялаған алғашқы басылымдардың бірі. Басылым халық шығармашылығының аңыз-әңгімелеріне де ерекше ден қойды. XIX ғасырдың орта шенінен бастап патшалық Ресейдің академиялық ортасы империя құрамына кірген қазақ халқының тарихын ел аузындағы аңыз-әңгімелер арқылы тануға ұмтылды.

Зерттеу мақсаты – «Торғай» газетінде жарыққа шыққан қазақ аңыздарын талдау және талданған аңыздардың қазақ фольклортану ғылымында алатын орнын зерделеу.

Негізгі бағыты мен идеялары - «Торғай» газетінің 1895-1896 жылдары, яғни басылымның алғашқы жылдарында жарыққа шыққан аңыздардың тарихы мен жанрлық табиғатына талдау жүргізіп, олардың өзіне тән ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу міндеттеріне сәйкес жалпы ғылыми әдістер (салыстыру, талдау және синтез) және арнайы талдау әдістері (жанрлық талдау мен лексикалық талдау) әдістері қолданылды. Аңыз теориясы мен оның тақырыптық зерттелу деңгейін саралау мақсатында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріне шолу жасалынды.

Зерттеу құндылығы – «Торғай» газетінде жарияланған аңыздық мәтіндердің басым көпшілігі жанрлық тұрғыда тарихи аңыздар мен топонимикалық аңыздар қатарынан орын алады. Бұл мәтіндер отарлаушы елге қазақ халқының тарихын және игерілетін жаңа жерлердің жер-су атауларын танып білуге қызмет жасады.

Практикалық маңызы - басылым бетінде жарияланған аңыздарға авторлық позиция тұрғысынан тақырыптық-идеялық талдау жүргізілді. Жазба дереккөз ретінде «Торғай» газетінің қазақ фольклор жанрының бірі аңыздарды жинақтау мен зерттеудегі орны айқындалды. Газет бетінде жарияланған фольклор үлгілері, соның ішінде аңыздар қазақтың тарихы мен этнографиясын, фольклорын, халықтың болмысы мен дүниетанымы жайында маңызды ақпараттар жинайды.

Негізгі нәтижелері мен қорытындылары – «Торғай» газетінен теріп алынған мәтіндер тарихи аңыздар мен топонимикалық аңыздар топтарына жіктелінді. Торғай газетінен 4 аңыз мәтіні, соның ішінде 2 тарихи аңыз бен 2 топонимикалық аңыз үлгілері және аңыздың құрылымы мен мазмұны талданған 1 мақала мәтіні қарастырылды. Сонымен қоса, аңыздарды

жариялаушы яки жинақтаушы авторлардың есімдері жинақталды. Мақалада талданатын фольклорлық аңыз үлгілері – фольклортану ғылымы саласының дамуына үлес қосатын зерттеулердің бірі.

Тірек сөздер: «Торғай» газеті, аңыз, мерзімдік басылым, қазақ фольклоры, жазба фольклор, тарихи аңыздар, топонимикалық аңыздар, жер-су атаулары

Кіріспе

Аңыздар - фольклортану ғылымының маңызды зерттеу нысанасының бірі. Бүгінгі таңда әр кезеңде дейін мерзімді басылымдар негізінде қазақ аңыздарын зерттеу және оның өзіндік ерекшеліктерін талдау бойынша іргелі жұмыстар жүргізілуде. Біз қарастырып отырған мақаламызда «Торғай» газеті материалдары негізінде жарыққа шыққан қазақ аңыздарын талдау және талданған қазақ аңыздарының қазақ фольклортану ғылымында алатын орнын зерделеу мақсатын көздейміз. Біздің ойымызша, Торғай газеті секілді мерзімді басылымдар қазақ халқының жер атаулары мен тарихи тұлғалардың бейнесі сақталған құнды фольклорлық дерек көздеріне жатады. Бұл тақырып тек фольклортану ғылымымен ғана емес, сонымен қоса, этнография, тарих ғылымдарының зерттеу нысанасымен сабақтас. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезіндегі мерзімдік басылымдардың біріне жатқызылатын Торғай газетіндегі қазақ фольклорының жариялануы мен зерттелу тақырыбының маңыздылығын көрсету де аталмыш мақаланың негізгі міндетіне жатады. Әуелі, аңыз түсінігіне және оның теориялық негіздеріне тоқталмақшымыз. Әсіресе, газет бетінде аңыздар қалай жарияланған, жариялаушы авторлар кімдер және аңыздардың сюжетіне талдау жасау көзделді. Сюжеттік талдау жасау арқылы біз қазақ халқының аталмыш кезеңінен әдеби, тарихи және этнографиялық ақпараттар жинақтаймыз. Бұл мәтіндер қазақ халқының тарихи жағдайымен таныстырады, аңыздардың сюжеті арқылы халықтың мәдениеті мен әдебиетінен сыр шертеді, кейбір аңыздардың мазмұны халықтың тұрмыс-тіршілігінен пайдалы мағлұмат береді. Бұлай тұжырымдауымыздың негізгі себебі, аңыз жанры халықтың танымы мен ұлттық жадымен тығыз байланысты ауыздан ауызға тараған көркем жанр болуында. Торғай газетінің нөмірлерін оқу арқылы аңыздардың мазмұнын түсіну, аңыздың қандай түрге жататындығын анықтау мен мазмұндық тұрғыда талдау жасау – ғылыми мақаланың негізгі аспектілерінің біріне жатады. Бұндай талдау жұмыстары фольклор ғылымының дамуына өзіндік үлес қосуға және зерттеу нәтижелерін ғылыми айналымға енгізуге мүмкіндік тудырады.

Қазақ фольклорының маңызды және жиі тараған жанрларының бірі - аңыздар. Ол ежелгі дәуірден бастап адамзаттың тұрмыс-тіршілігімен, әлеуметтік өмірімен, дінімен, кәсібімен және басқа да рухани құндылықтарымен тығыз байланыста дамып келген. Мақалада Торғай

газеті мен аңыздарды фольклорлық мұра ретінде зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі еңбектеріне шолу жасадық. Мәселен, отандық ғалымдар С. Қасқабасов «Таңдамалы» еңбегінде аңыз түсінігі мен оның жанр ретіндегі ерекшелігін талдаса [1], Г.С. Султанғалиева «Иллюстрированная «Тургайская газета»: сюжеты истории Казахской степи (конец XIX – начало XX века)» атты ғылыми мақаласында Торғай газеті және оның тарихи маңызын баяндайды [2], Г.К. Шахажанованың «Ғалым С. Қасқабасовтың хикаялары туралы зерттеулері» атты еңбегінде аңыз және миф ұғымдары салыстырмалы зерттеліп, айырмашылықтары ұсынылады [3], N. Zhussupov, M. Baratova, G. Zhussupova, Ye. Zhussupov, K. Mukusheva «Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of the first half of the XX century» атты ғылыми мақаласында [4, 839-б.] XX ғасырдың бірінші жартысында қазақ халқының ең бай мәдени мұрасы – фольклордың жинақталуы мен жазбаша формада қағаз бетіне түсу мәселесі зерттеледі. Н.Қ. Жүсіпов, М.Н. Баратованың «Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы аңыздар: Абылай хан» атты ғылыми мақалада тарихи аңыздар, соның ішінде Абылай хан бейнесі туралы тараған 16 аңыз жан-жақты талдауға түскен [5], А. Әбсадықтың «Қазақ хандығы және тарихи аңыз» атты еңбегінде қазақ аңыздарын жинау және зерттеу тарихы талданады [6], G.B. Tlegenova, R.A. Berkenova, E.K. Pertaeva, G.K. Myrzakhanova «Cultural and cognitive characteristics of toponyms in religious works» атты ғылыми мақаласында топонимдік зерттеулердің мәдени-танымдық ерекшеліктері қарастырылады [7], сондай-ақ, А.А. Әбсадық, А.А. Макатова «Тургайская газета» және қазақ фольклоры» атты ғылыми мақалада Торғай газетіндегі фольклорлық шығармалар сараланған [8] іргелі еңбектер қатарына жатады. Осылайша, қазақ фольклорына жататын аңыздарды зерттеу, жинау мен жариялау ісі жоғарыдағы аталған еңбектердің негізінде ғылыми айналымға енгізілуде. Бізде аталмыш мақала арқылы XX ғасырдың басында Торғай газетінде жинақталған аңыздық фольклор үлгілерін қарастыру арқылы фольклортану ғылымының ілгерлеуіне үлес қосу міндетін қойдық.

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басындағы мерзімді басылым – Торғай газеті қазақ ұлтының тарихи тұлғалары мен жер-су атаулары жайындағы аңыздарды көпшілік оқырманға ұсынған алғашқы басылымның бірі. Г.С. Султанғалиева «Иллюстрированная «Тургайская газета»: сюжеты истории Казахской степи (конец XIX – начало XX века)» атты ғылыми мақаласында аталмыш газеттің құрылу және қалыптасу жолы туралы келесідей ақпараттар жазады. Газет Ресейдің барлық аймақтарына таратылып, көпшілік оқырманға қолжетімді болған. Бұл газетте жарияланған материалдарды оқу арқылы қазақ халқының тарихы, мәдениеті, әдебиеті және ауыз әдебиет үлгілері, Торғай өңірінің географиясы мен қазақтардың тұрмысын айқын көрсететін көптеген мақалалар басылып терілген. Автордың айтуынша, бұл газет визуалды деректер арқылы (фотосуреттер, карталар, суреттер т.б.) ақпаратты таратушы алғашқы ғылыми басылымның біріне жатады [2, 278-б.]. Қазақ халқының ауыз әдебиет үлгілері жинақталған Торғай газеті сандарында кездесетін қазақ аңыздары мәтіндерін ғылыми тұрғыдан талдау

мақаланың негізгі мақсатын айқындайды. Соның ішінде, мәтіндердің түпнұсқасымен таныса отырып, тақырыптық және идеялық ерекшеліктерін ғылыми айналымға енгізу - негізгі зерттеу бағытын қалыптастырады. Осы мақсатты іске асыру үшін келесідей міндеттер қойылды. Әуелі, Торғай газетінен тарихи аңыздар мен аңызға қатысты мақалаларды табу және іріктеу, жариялаушы тұлғалардың есімдерін жинау және көрсету, аңыздардың мазмұнына тоқталу және талқылау жүргізу. Бұл зерттеу міндеттерінің орындалуы қазақ аңыздарының ғылыми айналымға жаңаша түрде енуіне үлес қосады. Торғай газеті тек ақпарат таратушы ғылыми басылым ғана емес, сонымен қоса, қазақ фольклор үлгілерін жинақтаушы, жазба мәтінде сақтаушы, ұлттық әдеби мұраны жариялаушы негізгі дерек көзге жататындығын көрсету - зерттеудің ғылыми маңызын айқындайды. Бұл зерттеу нәтижелері қазақ аңыздарының жазба дереккөздердегі көрінісін ғылыми зерделеуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында, әуелі, Торғай газетінде жарық көрген аңыздық фольклорға мысалдар жинақталды. Мысалдар өзара екі топқа жіктелді. Жер-су атауларына қатысты аңыздар, соның ішінде олардың шығу тарихы баяндалған мәтіндер іріктеледі. Екінші топқа көркем фольклорға жатқызылатын аңыздар сараланады, олардың мазмұндық мәні мен идеялық ерекшелігі талқыланады. Алынған жұмыс нәтижелерін практикалық маңыздылығына қарай тарихи тұрғыда саралау немесе аңыздық мәтіндерді фольклортанулық тұрғыда талдау кезінде қолдануға болады.

Аңыздар - қазақ фольклортану ғылымының ажырамас әрі маңызды түріне жатады. Торғай газетінде тарихи аңыз мазмұнындағы прозалық аңыздар мол кездеседі. Бұл аңыздардың жазбаша түрде сақталуына өз септігін тигізеді. Тағы бір атап өту керек дүние, отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасау барысында байқағанымыз, аңыз жанр ретінде талдауды әлі де қажет ететін бағыттың қатарына енеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақалада 1895-1896 жылдар аралығында жарық көрген Торғай газеті негізгі материал көзі болып табылады. Газет басылымынан теріп алынған аңыздар мен аңыз туралы мәтіндер мақаланың эмпирикалық негізін құрайды. Газет материалдарымен жұмыс жасау барысында жалпы ғылыми әдістер: аударма жасау, жіктеу, сипаттау, талдау және синтез, әдебиеттерге шолу және арнайы талдау әдісі (жанрлық талдау) пайдаланылды. Торғай газеті орыс тілінде жарияланған басылым болғандықтан, газет бетінде басылған аңыз үлгілерін әуелі орыс тілінде оқып танысу жұмысы жүргізілді. Аңыздар орыс тілінде басылып шыққанымен қазақ халқының тарихы мен өмірінен көрініс береді. Кейін, аңыз мәтіндерін орыс тілінен қазақ тіліне аудару арқылы мәтіндердің негізгі мазмұны мен маңызды сюжеттік бөліктері арқылы аңыздарды тарихи және топонимикалық аңыз түрлеріне жіктеу әдісі пайдаланылды. Бұл жіктеу әдісі аңыздардың жанрлық сипатын айқындауға мүмкіндік берді. Себебі, басылған аңыз үлгілері прозалық жанрға жатқанымен, мазмұндық және тақырыптық топтары бойынша

ерекшеленеді. Сондықтан, біз аңыз мәтіндерін олардың мазмұны негізінде жеке-жеке жіктеп талдауды жөн санадық. Теріп алынған мысалдар тарихи және топонимикалық аңыздар деген тақырыптық топтарға ажыратылды. Жинақталған аңыз мазмұны бойынша тарихи тұлғалар бейнесіне, жер-су атауларына қатысты аңыздар мысалдар арқылы берілді. Мақалада аңызды жариялаушы авторлардың есімдері көрсетілді. Сипаттау әдісі арқылы мәтіндердің мазмұндық ерекшеліктеріне авторлық тұрғыда талдау жүргізілді. Талдау әдісі арқылы әрбір фольклор үлгісінің идеялық бағыты талданды. Әдеби шолу барысында ғұрыптық фольклорға қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері сұрыпталды. Әдіснамалық база ретінде фольклортанудың дәстүрлі және қазіргі заманғы ұстанымдары негізге алынды.

Нәтижелер

Аталмыш мақалада тарихи аңыздар тақырыбында жалпы 5 мысал терілді. Мысалдарға идеялық және сюжеттік талдау жасалды. Талдауға түскен барлық материалдар қазақтың тарихи тұлғалары мен олардың образдарын толығырақ тануға бағытталған ақпараттар ұсынады. Нәтижесінде екі тарихи аңыз, яғни Торғай газетінің 1895 жылғы №10 санында «Былина о хане Джангире, киргизе Джеринче и жене его Карашаш-шешень» («Жәңгір хан, қырғыз Жиренше және оның жары Қарашаш-шешен туралы жыр (аңыз)», 1896 жылдың № 10 нөмірінде «Легенда о Темерлане» (Темірлан туралы аңыз) атты екі бөліктен тұратын аңыз талдауға түсті. Сонымен қоса, топонимдік атаулардың шығу себебін түсіндіретін екі топонимикалық аңыз талданды. Яғни, Торғай газетінің 1895 жылдың №26 нөмірінде «Происхождение слов «Аманкарагай», «Наурузум», «Тырсек», «Толағайтеппе», «Данабике» и «Сарымоюн» (Киргизская легенда) («Аманқарағай», «Наурызым», «Тырсек», «Толағайтөбпе», «Данабике» және «Сарымойын» сөздерінің шығу тегі (қырғыз аңызы) туралы аңыз бен газеттің «Корреспонденция» атты айдаршасында 1896 жылы №91 нөмірінде басылған Станица Звериноголовская (Легенда о Каретном озере) атты аңыз. Бұдан бөлек, Торғай газетінің 1896 жылғы № 68 санында «О составе и общем характере киргизских былин» атты мақалада батырлар жыры мен қазақ аңыздары туралы ақпараттар берілген мәтін зерттеліп отырған мақаланың мазмұнын толықтыратын материал ретінде талдауға алынды. Жалпы газет бетінен 2 тарихи тұлғалар туралы аңыз, 2 топонимикалық аңыз, 1 аңыз туралы танымдық ақпарат жинақтаған мақала, жалпы 5 фольклорлық үлгі талдауға түсті. Осы материалдар негізінде Торғай газеті фольклорлық мұраны жариялаушы және жинақтаушы дереккөз екендігі дәлелденеді. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы – Торғай газеті бетінде басылған аңыз үлгілерін қазіргі фольклортану әдістері негізінде кешенді зерттеуге талпыныс жасалуы. Негізгі зерттеу нәтижесі ретінде 5 фольклорлық мәтін талдауға түсті. Бұл аңыз мәтіндері қазақ халқының тарихи тұлғалары мен жер-су атаулары туралы мәліметтерді жан-жақты сипаттайды.

Талқылау

Ғылыми мақаланың тақырыбына арқау болып отырған қазақ фольклор үлгілерінің бірі аңыз ұғымы мен оның теориялық негізі жайлы фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов «Таңдамалы» еңбегінде баяндайды. Яғни, Ш.Уәлихановтың жіктеуі бойынша тарихқа қатысты әңгімелерді алғаш рет тарихи аңыздар деп атап, олардың тарихи оқиғалар мен адамдар жайында болатындығын айтып, осы ерекшелігі арқылы аңызды әңгімелерден бөліп қарастырған. Шоқанның ойын әрі қарай жалғастырған Г.Н.Потанин да аңыздарды қазақ руларының шығуы туралы шежіре мен тарихта болған қайраткерлер туралы әңгімелер деп атаған. Қазақ кеңес фольклортану ғылымы кезеңінде ең алғаш рет аңызды жеке жанр ретінде, оның жанрлық белгілерін сипаттап көрсеткен Мұхтар Әуезов болды. Оның пікірінше: «Әңгіме етілетін адамның өз өміріндегі шын ісі мен мінезінің суреттеуінен, аңғарынан туады; аңыз-әңгіменің тарихтық адамды біржолата өзіне ұқсамаған кейіпке түсіріп әкететіні болмайды; әрбір аңыз-әңгіменің негізінде тарихта болған адамның шын кескінінің түбегейлі ерекшеліктері жүреді» [1, 123-б.], - деп аңыздың жанрлық ерекшелігін сипаттайды. Қазақ аңыздарын екі топқа бөледі. Алғашқы топқа тарихи адамдар (Қорқыт, Асан, Алдар Көсе т.б.) жайлы, екінші топқа күй аңыздары жатады. Аңызда айтылған хабар, оқиға еш күмән туғызбайды, өйткені оның түп негізі – тарихи шындық. Бұл – біріншіден. Екіншіден, аңыздың мазмұнын растайтын дерек ретінде жердің аты, белгілі қайраткердердің есімі я болмаса жыл мезгілі аталып отырады. Үшіншіден, аңыздың айтылу мәнері тұрақталған, ол ылғи үшінші жақтан және өткен шақта баяндалады. Аңыздың тағы бір ерекшелігі – онда баяндалатын оқиға тек ұлттық сипатта болып, белгілі бір жерге ғана байланысты болып келеді. Яғни, аңыз дегеніміз – бір мекеннің, жергілікті жердің, я болмаса бір елдің, тайпаның, рудың ауызекі шежіресі (устная хроника), бір аймақта болған оқиғаның әңгімесі» [1, 126-б.] деп жазады. Демек, бұл анықтамаға сүйене отырып, мынадай тұжырым жасауға болады. Әуелі, аңыз тарихпен тығыз байланысты өмір сүреді, өйткені аңыздың мазмұны мен сюжеті тарихи шындыққа құрылады. Екіншіден, аңыз белгілі бір ұлтқа тән сипат алатындықтан, бұл жанр ұлттық жады мен ұлттық таным шеңберінде қарастырылады. Сәйкесінше, ұлттық сана мен ұлттық болмыс тақырыбын фольклортану ғылымында жақсырақ түсінуде аңыздардың атқаратын қызметі маңызды саналады. Аңыз ол тек оқиғаны әңгімелеу емес, оның мазмұнында ауызша шежіре жинақталып сақталады. Г.С. Шахажанова «Ғалым С. Қасқабасовтың хикаялары туралы зерттеулері» атты ғылыми мақаласында С. Қасқабасовтың ғылыми көзқарастарын негізге ала отырып, миф пен хикая, аңыз бен әпсана-хикая, аңыздық проза түсініктеріне тоқталады [3]. Сонымен бірге, аңыздың қоғамдық, танымдық және эстетикалық қызметіне байланысты әртүрлі кейіпкерлер образын тудыратындығын атап өтеді. С. Игиликова, М.И. Игілік «Шығыс Қазақстан өңірінің топонимикалық аңыздары туралы» атты ғылыми мақалада аңыздың топонимикалық түрін атай отырып, топонимикалық аңыз сюжеті жер-судың атауларына байланысты бір кезде өмірде болған жартылай

тарихи оқиғаға құрылады деп тұжырымдайды [9, 252-б.]. Б.К. Олжабаев, А.Ш. Пангереев «Топонимдік аңыздардағы «туған жер» концептісі» атты ғылыми мақаласында: «Топонимдер – кез-келген халықтың қымбат меншігі, сол халықтың қалай жасалғанының айғағы. Мұны түсіну – топонимдерді зерттеуде, оларды келесі ұрпаққа жеткізуде, олармен қарым-қатынас жасауда аса сақ болуды талап етеді, өйткені олар халықтың тарихы» дейді [10, 250-б.].

Аңыздардың Торғай газетінде жариялануы және оның берілу формасын мысалдар арқылы талдасақ. Торғай газетінің 1895 жылғы №10 санында «Былина о хане Джангире, киргизе Джеринче и жене его Карашаш-шешень» атауымен аңыз жарияланған. Жариялаушы Гадаев. Аңыз мазмұны бойынша Жәңгір ханның әйел затының сұлулығына деген құмарлығының сипатталуынан басталады. Оның көрікті деп тапқан барлық әйелді өзінің жары қылып алу қасиеті баяндалады. Тіпті, тұрмыс құрған әйелдерді өзінің меншігі ету мақсатында олардың күйеулерін хан ордасына әртүрлі амалдармен жұмысқа орналастырып, кейін оларға түрлі сылтаумен опасыздық жасады деп айыптап, өлім жазасына кесетін. Дәл осы оқиға аңыз кейіпкерлері қырғыз Жиренше мен оның әйелі Қарашашпен де болады. Қарашаш қыздың тапқырлығы мен шешендігі жасөспірім шағынан байқалған. Жұрт бұл туралы былай дейді. Жиренше шешен терең өзеннен өту жолында өткел іздейді. Өзен жанынан ешкімді көрмеген соң, ойнап жүгіріп жүрген Қарашаш қыздан жөн сұрайды. Сонда Қарашаш оған «Жақын, бірақ ұзақ өткел бар, алыс, бірақ, қысқа өткел бар. Егер жақын өткелмен өтсең, қарсы бетке кеш жетесің, ал егер алыстау өткелді таңдасаң, жолың қысқарады» дейді. Алайда, Жиренше қыздың сөзіне мән бермей, тура беттегі өткелмен өтпек болады. Бірақ батпаққа батып, суға кете жаздайды. Оның көмекке шақырған дауысын естіген адамдар оны ажалдан құтқарып алады. Осы оқиғадан соң, Жиренше шешен Қарашаштың тапқырлығы мен ақылы үшін оған үйленуге өз-өзіне уәде берді. Қарашаш бойжеткен соң, Жиреншеге тұрмысқа шығады. Екеуі кедей өмір сүргенімен, өте бақытты болды. Осы уақытта ханның тыңшылары Қарашаштың сұлулығын біліп қойып, ханға хабар жеткізеді. Хан Жиреншені өз ордасына шақыртып, өзіне қызмет етуге шешім шығарады. Осылайша, Жиреншені өз қасына қызметке алып, оған күн сайын ханның алдына келіп, бұйрығын бұлжытпай орындауы керектігін ескертеді. Хан Жиреншемен жылы сөйлеп, оны қалайда бір опасыздықпен айыптап, өлім жазасына кесу амалын ойластырады. Бұны Жиренше түсініп қояды. Ол да өз басына сондай күн туады деп қорқып, үрейленеді, бұл уайымын әйеліне айтады. Дегенімен Қарашаш оған ештеңе болмайтынын айтып жұбатады. Уақыт өте келе, Жиреншені де сынайтын уақыт келеді. Ханның берген тапсырмасы бойынша жиырма қошқарды буаз қылып, қозыларымен бірге хан ордасына әкелуді бұйырады. Тапсырманың қисынсыздығына қарамастан, Жиреншенің тағдыры осы тапсырмаға байланысты еді. Жиренше Қарашашпен ақылдасқаннан кейін, ханның талабына келіседі. Хан болса, тапсырманың орындалмайтынына сеніп, өз айланына қуанады. Тапсырманы орындайтын уақыт болады. Хан

Жи́ренше́ні шақыртуды талап етеді, Жи́ренше оған төлдеп жатқан мал болғандықтан келе алмайтындығын жеткізеді. Бұлай айтуға Қарашаш кеңес берген еді. Жәңгір хан ашуланып, Жи́ренше́ні дереу алып келуге бұйырды. Жи́ренше хан алдына келген кезде, хан қой мен төлдеген малды сұрады. Жи́ренше алдында айтқан жауабын қайталайды. Тапқыр жауап ханға ұнап, ол өз тапсырмасынан бас тартты. Алайда хан одан басқа айла табатынына уайымдайды. Қарашаш өзін және өз күйеуін құтқару мақсатында аса тапқыр әрі тосын айла табады. Қарашаш ханды қонаққа шақыруға Жи́ренше́ні көндіреді. Қарашаш ханға және қонаққа келген кезінде айран ұсынады. Хан айранды ішіп болған соң, бұл қандай сүттен жасалғандығын сұрайды? Сонда Қарашаш бұл айранды дайындау үшін бір апта бойы өз омырауынан сүт сауып жинағанын айтып, енді хан мен оның нөкерлерін оны ана ретінде құрметтеуін, ал ол оларға өз баласындай қарайтындығын айтады. Хан бұл сөзден қатты қысылып, ештеңе айта алмай кері қайтады. Осы тапқырлығының арқасында Қарашаш пен Жи́ренше ханның қудалауынан біржола құтылады. Осылайша, Жи́ренше ақылды жары Қарашашты шын жүректен сүйіп алғысын білдіреді [12, 7-13-бб.]. Бұл аңыздың негізгі идеясы тапқырлық пен шешендік арқылы кез-келген сыннан сүрінбей өтуге болатындығын көпшілік оқырманға көрсету. Аңыз сюжеті бойынша Жәңгір хан, Жи́ренше шешен, Қарашаш сұлу секілді қазақ қоғамында қалыптасқан тарихи тұлғалардың өмірі мен бейнесі сипатталады. Осы аңыз секілді көптеген тарихи аңыздар көп. Жи́ренше шешен тұлғасы туралы қазіргі еңбектерде былайша айтылады: «Халық аңыздары бойынша, Жи́ренше шешен кедей адам болған.... Жи́ренше шешен туралы аңыздарда оның әйелі Қарашаш та ақылды әрі тапқыр жан ретінде суреттеледі. Басқа түркі тілдес халықтар фольклорында да Жи́ренше шешен туралы ертегі, аңыз, әңгімелер кездеседі» [11, 32-б.]. Сондай-ақ, еңбекте Жи́ренше шешеннің қазақтың дәстүрлі ауыз әдебиетінде алатын орны ерекше екендігі айтылады. Аңыз бойынша ол Әз-Жәнібек тұсында өмір сүрген, алайда қашан дүниеге келгенін нақты айту мүмкін емес. Жи́ренше шешен туралы халық жадында қалған аңыздар мен шешендік сөздері көп сақталған.

Газеттің 1895 жылғы №26 санында Хамза Карджасов жариялауымен «Происхождение слов «Аманқарағай», «Наурузум», «Тырсек», «Толағайтеппе», «Данабике» и «Сарымоюн» (Киргизская легенда) атауымен аңыз басылған. Аңыз атауына қарап, оның топонимдік аңыз түріне жататындығын аңғару қиын емес. Аңыз сюжеті бойынша Торғай облысының Қостанай және Торғай уездері аумағында орналасқан Аманқарағай, Наурызым, Тырсек ормандары, Толағайтеппе атты қоныс, Данабике өзені және Сарымоын көлі атауларының шығу тегі туралы қырғыз халқы арасында мынадай аңыз сақталған. Астрахань қалмақтарының Қытайға қырғыз даласы арқылы қоныс аудару кезеңінде Аманқарағай орманын алғаш болып бай қырғыз Аман мен оның туыстары қоныстанған екен. Наурызым орманы атақты бай қырғыз Наурызымның қонысы болған. Аманның сұлу қызы Данабике, ал Наурызымның батыр әрі айбынды ұлы

Сарымойын болған. Сарымойын Данабикенің сұлулығы жайлы естіп, оны көруге келеді. Батылдығымен аты шыққан жігіт сұлу қызға бір көргеннен ғашық болып, Аманнан қызын сұрайды, бірақ әкесі келісім бермейді. Ғашықтар түн жамылып Наурызымға қашып кетеді. Мұны естіген Аман кек алып, қуғыншылар жібереді. Олар Сарымойынды Толағайтеппе қонысында ұстап, оның басын шүйдесінен шауып өлтіреді. Сол себепті бұл жер «Толағайтеппе» деп аталған. Ал Данабикені Тырсек орманында аяғынан байлап, төңкеріп асып өлтіреді. Қыздың денесі кейін өзенге тасталып, өзен Данабике атын алған. Сарымойынның денесі көл маңына жерленіп, ол көл бүгінге дейін Сарымойын деп аталады [12, 2 б.]. Бұл аңыз топонимдік аңыз түріне жатқанымен, оның сюжеті махаббат тақырыбымен байланысты құрылған. Көптеген топонимдік аңыздардың сюжеттік желісі махаббат, қосылмаған ғашықтар негізінде құрылып, кейін сол жерлер мен атаулар кейіпкерлердің есімдерінен атаулары қалыптасқандығын түсінуге болады. Аталмыш аңыз жер-су атауларының пайда болу себебін көрсетеді. Жоғарыдағы трагедиялық оқиға негізінде аңызды ауыздан ауызға тарату арқылы сюжеттік мазмұн қалыптасады. Бұл табиғи нысандар туралы пайда болған аңыздар қазақ халқының дүниетанымы, географиялық орналасуы, тарихи жады мен наным-сенімі тұрғысынан құнды дерек көзі болып табылады.

Торғай газетінің №91 санындағы «Корреспонденция» атты айдаршаның екінші бөлігінде басылған Станица Звериноголовская (Легенда о Каретном озере) атты [12, 4-б.] аңыз жарияланған. Бұл аңыз топонимдік аңызға жатады. Бұлай деуіміздің себебі, Торғай мен Ақмола облыстарының шекарасында орналасқан Каретный өзенінің аталу себебін мынадай аңызбен түсіндіреді. Бұл көл бойында 50-жылдары әскери адамдар мен казактар өмір сүрген екен. Осы әскери командирдің біреуі көлдің жанындағы екі қорғанды қазып көрмекші болады. Бірінші қорғаннан алтын арба (золотая карета) табылады. Алайда адамдар қанша күш салғанымен ол алтын арба домалап, суға батып кетеді. Екінші қорғаннан үлкен мыс қазан табылған екен, оны Петропавл қаласында орналасқан дейді. Осы секілді аңыздар елді мекеннің тарихы мен жер-су атауының шығу және аталу мәнін түсіндіретін құнды тарихи және топонимикалық дерекке жатқызылады.

Келесі аңыз газеттің 1896 жылғы № 10 нөмірінде «Легенда о Темерлане» аңызы екі бөліктен құрылған. Алғашқы бөлігі «Первые шаги» деп аталса, екінші бөлігі «Камень Тимура» деп аталған. Жариялаушы А. Степного [12, 2-3-б.]. Аңыз бойынша Орта Азияның атақты жаулаушысы Темірлан (Темерлан) Қытай билігін жеңген, жастық шағын өте ауыр кедейшілікте өткізген. Ол мал бағып, кейде қайыр сұрап күн көрген, сыртқы келбеті сүйкімсіз болған. Самарқан көшелерінде кезігетін қарапайым жарлыға ұқсайтын. Алайда осы қарапайым сыртқы бейнесінің астарында ұлы қолбасшы мен кемеңгер адамның дарыны жасырынған еді. Оның зерек, өткір көздері түнгі жұлдыздай жарқырап тұратын. Темірлан өте көңілді,

тапқыр, батыл әрі ержүрек болатын. Шешендігі тасқынмен аққан Өмудария өзеніне теңелді. Ақыл-парасатының арқасында оның танымалдылығы Қытай, Русь пен Персия, Үндістан және т.б. мемлекеттерде тарады. Оның атағын шығарған жағдай кездейсоқ орын алды. Бір күні балалар төбеге кім бірінші жетсе, сол хан атанады деп жарыс ұйымдастырады. Өзі үшін ақсақ Темірланды да қосады. Әрине, жарыста ол артта қалып қояды, алайда төбеге жетпей-ақ өз бөркін шебер лақтырып, төбеге бірінші жетіп, жеңімпаз атанады. Осы тапқырлығы арқылы өзін хан деп тануды талап етеді. Ұзақ даудан кейін хандыққа ең әділ әрі дана үкім айтқан адам лайық деп шешіліп, төрелікке беделді қарт шақырылады. Ол Темірланды жеңімпаз деп танып, содан бастап кедей қойшы елге сыйлы адамға айналады. Уақыт өте келе оның айналасына өз көсемін жан-тәнімен қорғауға дайын серіктер жинала бастайды. Осылайша, алғашқы қадамдар деп аталатын бөлім аяқталады. Бұл бөлімді оқу кезінде тарихи тұлға ақсақ Темірдің тұлғалық бейнесін, билеушіге ғана тән ерекше қасиет белгілерін аңғарамыз. Бұндай тарихи аңыздар халықтың санасында сақталған тарихи тұлғалар турасында қосымша дерек пен мәліметтер беру қызметін атқарады. Бұл аңыз болашақта тарихи, этнографиялық және фольклорлық мұраны зерделеуде маңызды жазба мәтінге жатады. Екінші бөлімде Тимурдың тасы туралы аңыз әскери дәстүр жайлы, сол уақыттағы халықтың сенімі жайында ақпарат береді. Аңыз мазмұнында уақыт өте келе Темірдің күшейіп, халық қолдауына ие болғандығы айтылады. Қытайға жорық жасап, Қытай империясын бағындырып, императордың сұлу қызын әйелдікке алады. Темір императордың күйеу баласы болғандықтан, императордың үлкен мәрмәр тасын, болашақ тағын алуды шешеді. Алыстағы Қытайдан Самарқанға оны қалай жеткізу мәселесі қиындық тудырады. Сәулетшілер мен ғалымдар ақыл таба алмаған соң, Темір өз әскеріне жолға тары алып, оны мәрмәр тастың астына себуді бұйырады. Осы тәсіл арқылы ауыр тас зақымсыз Самарқанға жеткізіледі. Бұл тас кейін Темірдің күдіретінің белгісі ретінде Самарқанда сақталып қалады. Бұхара хандары сол тасқа отырмайынша, өзін толық хан деп санамайды. Бұл рәсім таққа отырудың орнына жүрген. Темір тасы бүгінге дейін Қытай мен Бұхара арасындағы даулы нышан болып саналады. Осылайша, Темір туралы екі бөліктен тұратын аңыз сол замандағы елдің әскери, әлеуметтік жағдайы, аймақтық тарихы жайында деректер ұсынады. Байқағанымыздай, ел билеушілері туралы тараған аңыздарда олардың тапқырлығы мен ел билеудегі ұтымды амалдары мен шешім шығарудағы даналықтарына басымдық беріледі. Аңызда таққа отыру дәстүрінің сипатталуы, сол кезеңдегі Темір ханның күдіреті мен халықтың оған деген сенімін байқауға болады.

Газеттің 1896 жылғы № 68 нөмірінде Ц.М. [12, 2-4-б.] жарияланған «О составе и общем характере киргизских былин» атты мақалада батырлар жыры мен қазақ аңыздары туралы ақпараттар талдауға түскен. Яғни, батырлар жыры мен аңыз жанрының қазақ халық ауыз әдебиетінде ерекше орын алатындығы жазылады. Қазақ халқының дүниетанымы, өмір сүру салтына байланысты қалыптасқан батырлар жыры мен қырғыз эпосын

жан-жақты талданған. Мысалы, тарихи батыр тұлғалардың физикалық дене пішімінен бастап, оның болмысы мен мінезі туралы да тыңғылықты талдау жасалған. Тіпті, батырлар жырына композициялық талдау жасап, жырлардың мынандай кезеңдерін былайша жіктеп көрсетеді: батырлардың өмір жолы көбіне стереотипті эпизодтар арқылы бейнеленеді: батырдың дүниеге келуі, жорыққа аттануы, жаумен шайқасы, жаралануы, тұтқынға түсуі немесе қаза табуы. Автордың айтуы бойынша, қазақ халқының болмысы мен табиғатына сәйкес келетін негізгі жанр осы аңыздар мен тарихи және батыр тұлғасына бағытталған жырлар. Олай дейтін себебі, қырғыз, яғни қазақтар үшін жырды ауыздан ауызға тарату және оны тыңдау эстетикалық ляззаттың көзі болған. Бұл жанр арқылы халықтың көзқарасы, үміті, жан дүниесінің көрінісі, тұрмыс-тіршілігінің барлық қырлары танылады. Бұл мақалада аңыздарда басты кейіпкерлердің көп жағдайда кім болатындығы мен оның жанрлық сипаты жайында келесідей мәліметтер жинақталған. Автордың пайымдауынша, қазақ аңыздарының басты образдарын тарихи тұлғалар, соның ішінде Шыңғыс хан, Тоқтамыс хан, Абылай хан, Кенесары хан сомдайды. Алайда, бұл тарихи тұлғалармен байланысты туындаған жырларда тарихи шындық көп кездесе бермейді. Мәселен, Шыңғыс ханның өмірі мен тұлғасы туралы тараған аңыздарда Шыңғыс ханнан өзгеше, тіпті жырларда мүлде басқа бір Шыңғыс хан туралы айтылуы мүмкін деген ой туады деп қорытындылайды. Мәтін мазмұнын оқу барысында сол заманда қазақ аңыздары мен батырлар жырына мәтіндік талдау жұмыстарының жүргізіле басталғандығын түсінеміз. Себебі, бұл мақала мәтіні XIX ғасырдың соңында қазақ фольклорын, соның ішінде аңызды жариялау мен зерттеу тақырыбындағы маңызды мәтіндік дерекке жатады. Торғай газетінің басқа нөмірлерінде де қазақ аңыздары мол жарияланған. Кіші жүз ханы Әбілқайыр туралы «Предание о киргиз-кайсаком хане Абулхаире» секілді халық аңыздары Торғай газетаның басқа нөмірлерінде жарияланған. Газеттерде жарыққа шыққан аңыздарды талдау қазақ тарихын, этнографиясын және қазақ фольклорын ғылыми тұрғыдан зерттеуде маңызды болып табылады.

Қорытынды

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жарыққа шыққан Торғай газеті секілді мерзімді басылымда қазақтың тарихи жер атауларына қатысты аңыздар, қазақтың хандары мен би-шешендерінің образдарын ашатын аңыз үлгілері қамтылған. Аталмыш мақалада Торғай газетіндегі аңыздардың сюжеттік мазмұнына талдау жүргізілді. Байқағанымыздай, газет бетінде тарихи тұлғаларға және жер-су атауына қатысты «Жәңгір хан, қырғыз Жиренше және оның жары Қарашаш-шешен туралы жыр (аңыз)» (Гадаев), «Темірлан туралы аңыз» (А. Степного) атты екі тарихи тұлғалар тақырыбында аңыз бен «Аманқарағай», «Наурызым», «Тырсек», «Толағайтөбпе», «Данабике» және «Сарымойын» сөздерінің шығу тегі (қырғыз аңызы) (Хамза Карджасов), «Станица Звериноголовская» (Легенда о Каретном озере) атты екі топонимдік аңыз талданды [12]. Сонымен қоса, «О составе и общем характере киргизских былин» атты батырлар

жыры мен қазақ аңыздары туралы (жариялаушы Ц.М.) мақала автор тарапынан талдауға түсті. Осы мақала мәтіндері негізінде қазақ аңыздары жарияланған және аңыздар туралы тұжырымдар жинақталған алғашқы мерзімдік басылымдардың бірі Торғай газеті екендігі дәлелденді. Бұндай талдау жұмыстары қазақ фольклортану ғылымының теориялық және тәжірибелік тұрғыдан құнды деп есептейміз. Бұл аңыздарды жариялаушы авторлар қатарына Хамза Карджасов, А. Степного, Гадаев жатады. Бұл талдау нәтижелері фольклортану ғылымындағы аңыз жанрының зерттеу жұмысына өзіндік үлес қосады деп санаймыз. Аталмыш мақаланың нәтижелері фольклорлық мұраларды ғылыми айналымға енгізу, сондай-ақ XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы мерзімдік басылымдарда жарияланған фольклор үлгілерін кешенді түрде зерттеу бағытында алдағы уақытта жалғасын табады деп сенеміз. Қорытындылай келе, «Торғай» газетінен тарихи аңыздар мен аңызға қатысты 5 мысал іріктелді, жариялаушы тұлғалардың есімдері жиналды және көрсетілді. Торғай газеті тек ақпарат таратушы ғылыми басылым ғана емес, сонымен қоса, қазақ фольклор үлгілерін жинақтаушы, жазба мәтінде сақтаушы, ұлттық әдеби мұраны жариялаушы негізгі дерек көзге жататындығы көрсетілді. Мысалдар өзара екі топқа жіктелді. Жер-су атауларына қатысты 2 аңыз, 2 тарихи аңыз және 1 танымдық ақпарат жинақталған мақала мәтіні терілді. Алынған жұмыс нәтижелерін практикалық маңыздылығына қарай тарихи тұрғыда саралау немесе аңыздық мәтіндерді фольклортанулық тұрғыда талдау кезінде қолдануға болады. Негізгі зерттеу нәтижесі ретінде 5 фольклорлық мәтін талдауға түсті. Бұл аңыз мәтіндері қазақ халқының тарихи тұлғалары мен жер-су атаулары туралы мәліметтерді жан-жақты сипаттайды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2025-2027 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми техникалық жобаларды гранттық қаржыландыру аясында жазылған. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (АР26199503). «Тургайские областные ведомости» (1891-1917), «Тургайская газета» (1895-1910) басылымдары – тарихи, этнографиялық және фольклорлық дерек көзі».

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қасқабасов С. Таңдамалы. Т 1. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
- [2] Султанғалиева Г. С. Иллюстрированная «Тургайская газета»: сюжеты истории Казахской степи (конец XIX – начало XX века) // Qazaq Historical Review. - 2023. - № 1 (2). - С. 277-287.
- [3] Шахажанова Г.К. Ғалым С. Қасқабасовтың хикаялары туралы зерттеулері // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2023. – №1. – Б. 376-385.
- [4] Zhussupov N., Baratova M., Zhussupova G., Zhussupov Ye., Mukusheva K. Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of

the first half of the XX century // Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. – 2024. – № 56. – Pp. 833-843.

[5] Жүсіпов Н.Қ., Баратова М.Н. Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы аңыздар: Абылай хан // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2025. – №1. – Б. 116-128.

[6] Әбсадық А. «Қазақ хандығы және тарихи аңыз». – Алматы: «Айғаным», 2017. – 342 б.

[7] Tlegenova G.B., Berkenova R.A., Pertaeva E.K., Myrzakhanova G.K. Cultural and cognitive characteristics of toponyms in religious works // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series Philological Sciencies. – 2023. – №1 (68). – Pp. 201-215.

[8] Әбсадық А.А., Макатова А.А. «Тургайская газета» және қазақ фольклоры // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. Филология сериясы. – 2025. – № 4 (4). – Б. 13-24.

[9] Игиликова С., Игілік М. И. Шығыс Қазақстан өңірінің топонимикалық аңыздары туралы // Research Retrieval and Academic Letters. Proceedings of the 1st International Scientific Conference – 2023. – Б. 251-256.

[10] Олжабаев Б.К., Пангереев А.Ш. Топонимдік аңыздардағы «туған жер» концептісі // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №2. – Б. 243-254.

[11] Құраст.: Ә. Көпіш. Қазақ халқының тарихи тұлғалары. Қысқаша анықтамалық. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2016. 1- кітап. – 312 б.

[12] Тургайская газета. – 1895-1896.

REFERENCES

[1] Qasqabasov S. Tañdamaly. T 1. [Selected Works. Vol.1.] – Astana: Foliant, 2014. – 320 p. [in Kaz.]

[2] Sultangalieva G. S. İlüstrirovannaia «Turgay gazeta»: süjety istorii Kazahskoi stepi (kones XIX – nachalo XX veka) [Illustrated «Turgay newspaper»: Plots from the History of the Kazakh Steppe (Late 19th – Early 20th Century)] // Qazaq Historical Review. – 2023. – № 1 (2). – S. 277-287. [in Rus.]

[3] Şahajanova G.K. Ğalym S. Qasqabasovtyñ hikaialary turaly zertteuleri [Studies on the Stories of Scholar S. Kaskabasov] // Toraıǵyrov universitetiniñ Habarşysy. Filologialyq seria. – 2023. - №1. – B. 376-385. [in Kaz.]

[4] Zhussupov N., Baratova M., Zhussupova G., Zhussupov Ye., Mukusheva K. Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of the first half of the XX century // Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. – 2024. – № 56. – Pp. 833-843.

[5] Jüsıpov N.Q., Baratova M.N. Mäşhür Jüsıp jazbalaryndaǵy aңызdar: Abylai han [Legends in the Manuscripts of Mashhur Zhussip: Abylai Khan] // Toraıǵyrov universitetiniñ Habarşysy. Filologialyq seria. – 2025. – №1. – B. 116-128. [in Kaz.]

[6] Äbsadyq A. «Qazaq handyğy jäne tarihi aңыз» [The Kazakh Khanate and Historical Legends]. – Almaty: «Aiganym», 2017. – 342 b. [in Kaz.]

[7] Tlegenova G.B., Berkenova R.A., Pertaeва E.K., Myrzakhanova G.K. Cultural and cognitive characteristics of toponyms in religious works // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series Philological Sciencies. – 2023. – №1 (68). – Pp. 201-215.

[8] Äbsadyq A.A., Makatova A.A. «Turgaiskaia gazeta» jäne qazaq föklory [«Turgay newspaper» and Kazakh Folklore] // Tıl jäne ädebiyet: teoriasy men täjribesi. Filologia seriasy. – 2025. – № 4 (4). – B. 13-24. [in Kaz.]

[9] İgilikova S., İgilik M. İ. Şyğys Qazaqstan öñiriniñ toponimikalyq aңызdary turaly [On Toponymic Legends of the East Kazakhstan Region.] // Research Retrieval and Academic Letters. Proceedings of the 1st International Scientific Conference. – 2023. – B. 251-256. [in Kaz.]

[10] Oljabaev B.K., Pangereev A.Ş. Toponimdık aңызdardağy «Tuğan jer» konseptısı [The Concept of «Native Land» in Toponymic Legends.] // Toraiğyrov universitetiniñ Habarşysy. Filologia seriasy. – 2023. – №2. – B. 243-254. [in Kaz.]

[11] Qūrast.: Ä.Köpiş. Qazaq halqynyñ tarihi tūlgalary. Qysqaşa anyqtamalyq. [Historical Figures of the Kazakh People: A Concise Reference Book.]. – Almaty: «Öner» baspasy, 2016. 1- kitap. – 312 b. [in Kaz.]

[12] Turgai gazeti [Turgay newspaper]. – 1895-1896. [in Rus.]

КАЗАХСКИЕ ЛЕГЕНДЫ В «ТУРГАЙСКОЙ» ГАЗЕТЕ

*Макатова А.А.¹, Абсадық А.А.², Тасмағамбетова З.Ж.³

*^{1,2,3}Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынулы
Костанай, Казахстан

Аннотация. «Тургайская газета» («Торгай» газеті) — одно из первых изданий, регулярно публиковавших фольклорное наследие казахского народа на русском языке. Особое внимание в издании уделялось народным легендам и преданиям. Начиная с середины XIX века академические круги царской России стремились познать историю казахского народа, вошедшего в состав империи, через устные предания и легенды.

Цель исследования — анализ казахских легенд, опубликованных в газете «Торгай», а также определение их места в казахской фольклористике. Основное направление и идеи исследования заключаются в анализе истории и жанровой природы легенд, опубликованных в 1895–1896 годах, то есть в первые годы существования издания, а также в выявлении их специфических особенностей.

В соответствии с задачами исследования были использованы общенаучные методы (сравнение, анализ и синтез), а также специальные

методы исследования (жанровый и лексический анализ). С целью рассмотрения теории легенды и степени её тематической изученности был проведён обзор научных трудов отечественных и зарубежных исследователей.

Научная ценность исследования заключается в том, что большинство опубликованных в газете «Торгай» легендарных текстов относятся к жанру исторических и топонимических легенд. Эти тексты способствовали ознакомлению колонизирующей стороны с историей казахского народа и с топонимикой осваиваемых территорий.

Практическая значимость работы состоит в проведении тематико-идейного анализа опубликованных легенд с позиции авторского подхода. Определено значение газеты «Торгай» как письменного источника в деле собирания и изучения одного из жанров казахского фольклора — легенд. Опубликованные на страницах газеты фольклорные образцы, в том числе легенды, систематизируют важные сведения об истории, этнографии, фольклоре, национальной идентичности и мировоззрении казахского народа.

Основные результаты и выводы исследования: тексты, выявленные на страницах газеты «Торгай», классифицированы на исторические и топонимические легенды. Рассмотрены четыре легендарных текста (две исторические и две топонимические легенды), а также одна статья, посвящённая анализу структуры и содержания легенды. Кроме того, установлены имена авторов и собирателей опубликованных легенд. Проанализированные в статье фольклорные легенды представляют собой вклад в развитие казахской фольклористики.

Ключевые слова: Тургайская газета, легенда, периодическое издание, казахский фольклор, письменный фольклор, исторические легенды, топонимические легенды, географические названия

KAZAKH LEGENDS IN THE TURGAY NEWSPAPER

*Makatova A.A.¹, Absadyk A.A.², Tasmagambetova Z.Zh.³

*^{1,2,3}Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University
Kostanay, Kazakhstan

Abstract. Turgayskaya Gazeta («Turgai» newspaper) was among the first periodicals to systematically publish the folklore heritage of the Kazakh people in the Russian language, with particular attention to folk legends and narratives. From the mid-nineteenth century onward, academic circles of the Russian Empire sought to explore the history of the Kazakh people - then incorporated into the Empire - through oral traditions and legendary accounts.

The aim of this study is to analyze the Kazakh legends published in the «Turgai» newspaper and to determine their place and significance within Kazakh folkloristics. The research focuses primarily on the legends issued in 1895–1896, during the early years of the newspaper’s publication, examining their historical background, genre characteristics, and distinctive features.

To achieve these objectives, both general scientific methods (comparison, analysis, and synthesis) and specific approaches (genre and lexical analysis) were employed. A review of relevant scholarly literature by domestic and foreign researchers was conducted to assess the theoretical foundations and thematic development of legend studies.

The findings demonstrate that the majority of the published texts belong to the genres of historical and toponymic legends. These materials contributed to familiarizing imperial authorities with the history of the Kazakh people and the toponymy of newly incorporated territories. The study clarifies the role of the «Turgai» newspaper as a significant written source in the collection and study of Kazakh legends. Overall, the analyzed texts represent an important contribution to the development of Kazakh folkloristics.

Keywords: Turgay newspaper, legend, periodical publication, Kazakh folklore, written folklore, historical legends, toponymic legends, geographical names

Мақала түсті / Статья поступила / Received: 08.04.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.

Авторлар туралы мәлімет:

Макатова Аягоз Артуровна – «Фиология» мамандығының 2-курс докторанты, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0001-7758-4812>, e-mail: makatovaayaagoz.99@mail.ru

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы – профессор, филология ғылымдарының докторы, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>, e-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz

Тасмағамбетова Зейнат Жансултановна – филология магистрі, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-9433-7833>, e-mail: zinattas@mail.ru

Информация об авторах:

Макатова Аягоз Артуровна – докторант 2-курса по специальности «Фиология», Костанайский региональный университет имени А.Байтұрсынова, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0001-7758-4812>, e-mail: makatovaayaagoz.99@mail.ru

Абсадык Алмасбек Ахметулы – профессор, доктор филологических наук, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>, e-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz

Тасмагамбетова Зейнат Жансултановна – магистр филологии, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0007-9433-7833>, e-mail: zinattas@mail.ru

Information about authors:

Makatova Ayagoz Arturovna – 2-year doctoral student in «Philology», Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-7758-4812>, e-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru

Absadyk Almasbek Akhmetuly – Professor, Doctor of Philology, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>, e-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz

Zeynat Zhansultanovna Tasmagambetova – Master of Philology, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-9433-7833>, e-mail: zinattas@mail.ru